

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספרי לנו מה שגוי _

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעיין בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת _

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – פרק תשיעי

[לתוכן הענינים](#)

פרק תשיעי

החטפנים - אהרן-לייבלה, חצקל ומושקה - יוסלה -

השירות הצבאי באותם זמנים

בדיוק כשמלאו לי שמונה נתפרסם הצו הנודע,^[1] שהתיר לגייס נערים

יהודים בני שמונה לצבא,^[2] כדי שניתן יהיה להטבילם לנצרות. אבל אפרוחים

כאלה גייסו רק במשך שנה אחת. אחר כך הבינו שזו בסך הכול טעות. אחוז אחד בלבד מבין כל הנערים התנצר, וגם זה רק בקושי. [3] על אף הסבל הנורא שעברו אותם חיילים, אולי רק אחד ממאה התנצר. אמהותיהם הכינו אותם מראש, ובכל כוחות נפשן, לאפשרות זו. הזהירו את הקנטוניסטים [4] שלא יתנצרו בשום מחיר, ונתנו לכל ילד זוג תפילין. החיילים הקטנים נצרו בלבם בבכי את אזהרת האמהות, ובשום אופן לא רצו לנטוש את אמונת ישראל.

בקאמניץ היו אז שלושה חטפנים, [5] ואחד מהם, אהרן-לייבלה, היה ממש אכזר כרוצח. בלבו לא היה אף לא ניצוץ של רחמנות. יחד אתו היו עוד שניים - חצקל ומושקה. תפקידם היה לחטוף ילדים קטנים בני שמונה ולגייסם לצבא.

בין ילדי בעלי הבתים הנכבדים שלמדו אצלנו, ב'חדר' של מוטקה המלמד, היה גם ילד יתום, בן לעגלון עשיר, ושמו יוסלה. הוא היה ילד חביב ומוכשר, ואמו, האלמנה האמידה, הסכימה לשלם שכר לימוד גבוה כדי שבנה יזכה לחינוך משובח מידי מלמד טוב ובחברת הילדים הטובים.

יום אחד בשעת צהריים נכנסו שני חטפנים אלינו ל'חדר'; הם פתחו את הדלת, עמדו על הסף והתבוננו בילדים בתשומת לב. אני ודודי ישראל הבנו מיד שהם באו לתפוס את יוסלה ולגייסו לצבא. [6] תפסנו את הפמוט של אשת המלמד ורצינו להשליכו על ראשם. צרחנו עליהם, שאם יעזו לבוא עוד פעם ל'חדר' שלנו, נשבור להם את הראש. היינו בסך הכול ילדים, ואף על פי כן הם נמלטו.

פעם אחת, כשהלכו כל הילדים מן ה'חדר' הביתה לאכול ארוחת צהריים, ניסה אהרן-לייבל לחטוף את יוסלה. יוסלה הבין מיד את המתרחש וקפץ על כתפי. אהרן-לייבל עזב, ואני זרקתי עליו אבן שפגעה בכתפו. תקופה ארוכה הוא סבל מן הפגיעה הזאת. הושטתי את ידי ליוסלה והולכתי אותו לביתי. ביקשתי מאמא שתתיר לו להישאר אצלנו בבית, שיאכל, ישתה וישן אתי, עד שתעבור רוע הגזירה. כל הילדים - ואני בתוכם - אהבו את יוסלה בשל חכמתו ועדינותו. דרך אגב, הוא היה ילד יפה תואר, בתפארת עלומיו.

אבל נכבדי העיר פקדו על החטפנים לתפוס את יוסלה, ורק אותו. לא ניתנה להם רשות לתפוס אף אחד אחר במקומו. הם ארבו לו כל הזמן. אחד מהם התגנב בחשאי סמוך לביתנו והמתין שם, יומם ולילה, לרגע שבו אולי יצא יוסלה מביתם של משה ואהרן-לייזר.

שלושה שבועות נחבא יוסלה בביתנו. אבל, לדאבוני, יוסלה התגעגע יותר מדי לאמו ויצא לבד החוצה. איש לא שם לב לכך. הוא רץ מהר לבית אמו ואז תפס אותו מושקה. מאומה כבר לא הועיל. האם בכתה, כמובן, בכי תמרורים.

אתם יכולים לתאר לעצמכם: ילד קטן הולך בין חיילים, גויים מגודלים. עד גיל עשרים יכריחו אותו לרעות חזירים באיזשהו מקום, ואחר כך ישרת עוד עשרים וחמש שנה!^[7]

יוסלה נחבש במשך שבועיים בחדרון, סמוך לבית המדרש הגדול. בחדר היה אשנב מסורג ברזל ונעלה אותו דלת ברזל. שם הושיבו בכל שנה את המגויסים החדשים, עד למועד שילוחם אל האיספראוויק שבבריסק. יוסלה ישב שם בחדר ובכה נואשות, ואמו, שעמדה כל העת ליד החלון, כמעט שיצאה נפשה מרוב בכי וזעקות שבר.

אחר כך הגיעו האססור ושלושה דסיאטניקים והושיבו את הנער הקטן בעגלה. יוסלה מיאן לעזוב את החדר והתנגד בכל כוחו. הם כפתו אותו והפליאו בו את מכותיהם. אמו התעלפה והתעוררה חליפות. היא בכתה על בנה, וחששה שחס ושלום יכפו עליו שמד. גם אם ישרפו ויצלו אותו, גם אם ילקו אותו ויקרעו את גופו בצבתות - הוא מוכרח להיות חזק ולעמוד בכל הייסורים, עד שנשמתו הקדושה תעלה למרום.

בכיים המר של האם ובנה נשמע בכל קצווי העיר. תחושת חורבן אפפה את העיר. כל הנשים והגברים חלשי הלב התייפחו יחד אתם. הנערים מה'חדר' שלנו יצאו ללוות את יוסלה (לנערים מ'חדרים' אחרים לא הרשו המלמדים לצאת), שעה שהוציאוהו מן החדרון והעבירוהו אל העגלה הגדולה הרתומה לזוג סוסים. אמו נסעה אחריו לבריסק בעגלה אחרת ולאורך כל הדרך היתה מעולפת לגמרי. הגויים הם שהעירו אותה. ואילו הילד, שכבר לא היה לו כוח לבכות, שכב בעגלה חצי מת. מיותר להוסיף שזה כמה ימים לא בא דבר אוכל אל פיו.

כשהביאוהו לבריסק סיפר הקלויץ'-ווייט לאיספראוויק עד כמה סבלו הוא ועוזריו מן האם, מבכיותיה ומהתעלפויותיה. האיספראוויק פקד אפוא על אחד הדסיאטניקים למהר ולהחזיר אותה לקאמניץ. היא שבה לביתה, שכבה יומיים במיטתה ונפטרה.

לאיספראוויק ניתנה הוראה שלא לגלות לאיש לאן נשלחים הקנטוניסטים.

שלחו אותם הרחק, לרוסיה הפנימית.^[8]

קנטוניסט אחד שהתנצר סיפר לי, כיצד הטבילו בסֶרְטוֹב, ^[9] בבת אחת, שישה קנטוניסטים יהודים מתוך קבוצה של שלושים. זה קרה כך: כשנוכח מפקד הגדוד שהמכות לא הועילו, עלה בדעתו רעיון חדש כיצד לכפות עליהם לטבול. הכניסו את שלושים הקנטוניסטים לבית המרחץ והגבירו את אדי הקיטור עוד ועוד. אי אפשר היה לשאת זאת. שישה אכן לא יכלו לעמוד בכך וטבלו, ואילו

היתר איבדו את הכרתם והתעלפו. כשהעירו אותם אחר כך מצאו כי שלושה מהם כבר מתו. הקנטוניסט שלי כעס מאוד על אלוהים. לדעתו, לא ייתכן שיש אלוהים, אם הוא יכול לראות כל כך הרבה ייסורים וסבל. ואם אכן יש אלוהים, הרי שהוא אלוהי הרשע...

כאמור, רק בשנת תרט"ו (1855) גייסו נערים בני שמונה. לאחר זמן קצר הבינו כולם כי מצד אחד הדבר פשוט איננו מעשי, ומצד אחר - קשה עד מאוד להטביל ילד יהודי, ואפילו הוא בן שמונה בלבד. וכך בוטל הצו הזה.

יוסלה נעלם, כאילו טבע במצולות ים. כעבור שנה, בחנוכה, הגיע לקאמניץ גדוד של חיילים, שהוצב במקום למשך כמה חודשים. כך היה נהוג תמיד; כל חודשיים או שלושה הגיע גדוד חדש, שהיה כמה חודשים ועזב, ובמקומו בא גדוד אחר.

היינו המומים כשנודע לנו שבין חיילי הגדוד הזה נמצא גם יוסלה היתום. אריה-לייב^[10] ביקש מיד מן הקצין רשות להביא את יוסלה אלינו. ואכן, כמה חיילים באו יחד עם יוסלה אל ביתו של סבא. יוסלה נכנס יחף, עטוף כותונת גדולה וגסה של גויים, שהגיעה עד עקבי רגליו, בלי מכנסיים ובמעיל חיילים, פניו כפני מת, נפוחות וחיוורות. כשראינו אותו פרצנו כולנו בבכי מר, ובכיי שלי עלה על כולם. בכיתי כי אהבתי אותו והוא היה החבר שלי. ניגשתי אליו ואמרתי: "יוסלה, יוסלה..."

אבל יוסלה פה, יוסלה שם - הבחור אינו עונה. הוא נעשה בול עץ גמור, וכל כמה שדיברתי אליו והתחננתי ובכיתי: "יוסלה! יוסלה! יוסלה!" - אין קול ואין עונה. הביאו לפניו תה ולחמניה מתוקה, אבל הוא סירב לאכול או לשותות. פשוט לא היה עם מי לדבר.

לא קשה לשער את גודל הזעקה שנשמעה בכל העיר. לרבים אפילו לא ניתנה ההזדמנות לראותו, משום שהקצין הזהיר, שרק מתי מעט יוכלו להיכנס ולדבר אתו. אני נשארתי שבור ורצון, ובכיתי על גורלו שבועות וחודשים. כששאלו את הקצין מניין הגיע לכאן הקנטוניסט הקטן, הוא סיפר, כי בזמן ששלחו את כל הקנטוניסטים הרחק לרוסיה הפנימית, חלה יוסלה. הוא חלה משום שסירב לאכול ורק בכה ובכה. הוא שכב תקופה ארוכה בבית חולים צבאי שבאחד המבצרים, ומשום שלא אכל ובשל הבכי שלא פסק הוא הפך לאידיוט.

צריך להבין שיותר מכל דבר אחר השפיע עליו הפחד מפני החטפנים. וכי דבר של מה בכך הוא? ילד בן שמונה כבר צריך לדעת שעליו להיזהר ולהישמר, שאם לא כן ילכוהו כדרך שהחתול לוכד עכבר. מה יותר נורא מזה? הוא לא הצליח להבין למה רוצים לתפוס אותו; הוא רק הרגיש שהנה יתפסו אותו,

יתפסו, יתפסו.

כשהפך לאידיוט, יכול היה סוף סוף לאכול ולעמוד על רגליו. הוציאוהו מבית החולים ומסרוהו לידי החיילים. הם לקחו אותו יחד עמם, אבל הקציין האחראי שלח אותו חזרה למבצר. בשביל מה לו להיסחב עם אידיוט? הרי החיילים עוד עלולים להרוג את היהודון הזה.

כעבור שנה, בשנת תרט"ז (1856), בוטל החוק.^[11] אבל אז נחתה על ראש היהודים צרה חדשה: יצאה הוראה שכל עיר רשאית לתת את מכסת החיילים היהודים שנקצבה לה גם מבני עיר אחרת.^[12] אז החל בקרב היהודים "כאפרייל" אמיתי. שם המשחק היה חטיפות; זה אכן היה משחק דמים ענקי. החטפנים היו באים מעיר רחוקה ותופסים חיילים. הם היו מגיעים באישון לילה ושולפים אברכים צעירים, עשירים ויפים, שכבר היו להם כמה ילדים.

המראות הללו היו קשים מנשוא, מבעיתים מכל המחזות שנראו בקרב היהודים. החטפנים הגיעו לעיר בחשאי, בלי שאיש ידע על כך דבר. הם התייצבו במשטרה עם אישורים מטעם הסבורשצ'יק והאססור של עירם, המציינים שהם הם החטפנים. המשטרה העמידה לרשותם חיילים ודסיאטניקים ככל שנדרש, ובחצות הליל הם היו מקישים על הדלת. אם הדלת לא נפתחה מיד, הם היו מנפצים אותה ואת מנעוליה באמצעות כלים מיוחדים שהביאו עמם. הם נכנסו פנימה במהירות, גררו באכזריות גדולה את האיש הצעיר, ועזבו.

כששמעו בבית שהמשטרה דופקת בדלת, נפלה על כל בני המשפחה אימה חשיכה, פחד מוות. פעם ניסו להתנגד בכוח לחטפנים ולמשטרה. תפסו גרזנים, סכינים, מוטות ברזל ופטישים, שאותם הכינו מראש. כשהחטפנים נכנסו לבית, התנפלו עליהם כל בני הבית והיכו אותם מכות רצח.^[13] אך החטפנים מצדם גם הם לא החרישו. גם ברשותם היו מוטות ברזל ואף הם ידעו להחזיר מלחמה שערה. בבית ניטשה מלחמה של ממש, והדם נשפך כמים. שני הצדדים לחמו עד שאפסו כוחותיהם, והחזקים יותר הם שניצחו. מובן שבדרך כלל היו אלה החטפנים. אם הם שמו עין על מישור ו"סימנל" אותו, מאומה כבר לא עזר. כל זה עלה בהרבה קרבנות, משום שגם החטפנים חירפו את נפשם. או שהצליחו לחטוף, וידם היתה על העליונה, או שכשלו ונותרו בעלי מום.

אמהותיהם של החטופים מתו לרוב משברון לב, והאבות והנשים נותרו בעלי מום לאחר המאבק בחטפנים. הבכי והיללות של המשפחות הללו עלו עד לב השמים. ואחרי כל זה עוד נאלצו לעמוד למשפט פלילי באשמת התנגדות למשטרה, הריגה, הכאה במוטות ברזל וכו'. הן נאלצו לשבת בבתי כלא ולהתדיין בבתי משפט. הן ירדו מנכסיהן; אפילו משפחות שפעם היו אמידות נהרסו

לחלוטין והיו עתה לעניות. ואף על פי כן, אין להתפלא כלל שמשפחה היתה מוכנה לסכן את חייה ואת כל רכושה כדי להציל ילד מלהיות חייל. כולם ידעו היטב אילו צרות וייסורים צפויים היו לחייל במשך עשרים וחמש שנות שירות.

אני זוכר שפעם חנה אצלנו חצי גדוד של חיילים, ורק אז הבנתי מהי משמעותו של השירות בצבאו של ניקולאי. את החיילים אימנו בכיכר השוק. אם חייל לא החזיק נכון את כלי נשקו או לא עמד כיאות, היה מפקד הכיתה מושך באוזניו או באפו וחובט בהם בלי רחם. היינו בטוחים שהאוזן או האף יישארו בידיו של המפקד. לעתים הוא היכה חייל בקנה הברזל של הרובה, עד שהחייל התקפל לארבע והכחיל מכאבים. הם היכו באכזריות - ובפומבי - על כל דבר, ולו הקטן ביותר. הזרדים היו טריים. הם נאספו בכל יום מן היער הסמוך והובאו לעיר. כל מכה מזרדים אלה פשוט קרעה רצועת בשר מן הגוף.

זכורני כי בבית המרזח של מושקה התאכסן קצין, רוצח גדול. זה היה בית יפה עם אורווה גדולה, שלתוכה יכלו להיכנס כמה וכמה עגלות. מושקה השכיר את הכול לקצינים, ואלה ניצלו את האורווה כדי להצליף שם בחיילים. אני זוכר היטב את הזרדים. כל יום נשמעה באוויר שריקת הפרגולים המצליפים. פעם חייל אחד, ופעם שלושה חיילים ביחד. לאחר ההצלפות, כשאנו, הילדים, התגנבנו אל האורווה, היינו מוצאים את האדמה ספוגה בדם.

פעם אחת הצליף הקצין בשלושה חיילים עד שמתו. הוא ציווה לתת להם חמש מאות מלקות, אבל לאחר שמונים או תשעים מלקות כבר לא נותרה בהם רוח חיים. הקצין עצמו עמד וצעק: "קדימה, יותר חזק!" אם הקצין הורה על חמש מאות מלקות, צריכות היו להיות חמש מאות מלקות. שניים היו מצליפים ושלישי מנה את מספרן.

הלחם הצבאי היה גס, שחור, בלי מלח וחסר טעם. אי אפשר היה להכניס אותו לפה. אבל הקצינים עשו חיים לא רעים; הם פשוט גנבו הכול מן החיילים. החיילים אף פעם לא קיבלו בשר, ואם אי פעם זכו לכך, היו אלה רק עצמות פגר. הקצינים מכרו את הכול. הם נתנו לספקים שמכרו אוכל לצבא אישורים על כמות מסוימת של קמח ובשר, אבל בפועל לא לקחו אפילו שליש מהמצרכים. החיילים היו תמיד רעבים עד מוות ובשל כך רובם היו גנבים והמלקות כלל לא הועילו. הם היו רעבים, כחושים ומותשים מחוסר מזון ומן המכות והמלקות. מה הפלא אפוא, שבראותן את החיים הקשים והמרים של חיילי ניקולאי ואת שנות השירות הארוכות הצפויות למגויס, היו משפחות שלמות מוכנות למסור את נפשן כדי שילדם לא ייפול בידיים אכזריות שכאלה?

גם סוג זה של חטיפות, באמצעות חטפנים זרים, לא נמשך זמן רב. כעבור

שנתיים נשתכנעו השלטונות שהדבר אינו מעשי וביטלו אותו. כעת חויבה כל עיר למסור חיילים רק מתוך ה"נפשות" שלה ולא מתושבים שמחוצה לה. אבל כיוון שאנשים רבים לא התגוררו בעירם שלהם אלא בערים אחרות, נהגו בכל עיר לשלוח חטפנים אל הערים האחרות כדי שיתפסו שם את הנפשות "שלהן". היתה בזה, כמובן, איזושהי הערמה. ערים מסרו שמות של אנשים שכלל לא היו רשומים בשום מקום. היו תופסים את כל ה"לא-רשומים" ומוסרים אותם לצבא. בנוסף, כל עיר הוסיפה הרבה שמות לרשימת התושבים שלה. גם בזה היתה ערמה פשוטה מאוד. באותן שנים, לכל יהודי היו, בדרך כלל, שניים או שלושה שמות. למשל, פלוני נקרא יעקב-יוסל-לייב מינץ. נתנו אפוא ליהודי אחד תעודת מסע על שם יעקב מינץ, לשני - על שם יוסל מינץ, ולשלישי - על שם לייב מינץ, ולרביעי סתם המציאו שם. כך התנהל ה"עולם" היהודי ברוסיה עד שנת 1874.

[14]

ואם מסרו לצבא שם של אחד כזה שלא עזב את העיר, משמע שחייבים היו גם לתפוס אותו. אדם כזה לא היה מתייצב מעצמו לגיוס, אבל אם נתפס, הכול היה אבוד. אפשר להבין את הזעם וחמת הרצח שהיו כרוכים במאבקים שבין משפחות המגויסים לבין החטפנים. מילים אין בכוחן לתאר את לב האבן של אותם חטפנים. הם היו כל כך נתעבים ומעוררי גועל, יותר מן התליינים של זמננו. [15] כל הזמן צריך היה להתקיף ולהכות. הבכי של האבות והאמהות, האחיות, האחים וכל בני המשפחה - אלה היו מחזות קורעי לב, ולהם זה לא נגע כמלוא הנימה.

החטפן אהרן-לייבל היה פשוט חיה רעה בדמות אדם. על פניו היה כתוב - "רוצח". כולם שנאו אותו, ובשמו היו מפחידים ילדים ומאיימים עליהם. הוא שימש לכולם דוגמה לנבזות מחליאה. כשרצו לגדף מישהו במילת הגנאי הגסה ביותר היו אומרים לו: "הרי אתה ממש כמו אהרן-לייבלה." זה היה עלבון נורא, שקשה היה למחול עליו.

כבר סיפרתי איך אני עצמי, בנעורי, "נלחמת" בחטפנים. [16] "נלחמת" מתוך תחושה פנימית של שאט נפש, ובגלל שלא יכולתי לשאת את המחזה. והנה עוד סיפור: אני זוכר שפעם עמדתי עם עוד כמה נערים בני גילי ליד ביתו של המגיד. באותו רגע חלף על פנינו דוד הנגר במין ריצה משונה. הבנתי שאהרן-לייבלה רודף אחריו ורוצה לחטוף אותו לצבא. וכך אכן היה. אהרן-לייבלה רץ במהירות אחרי דוד. ממש באופן טבעי, ולגמרי מעצמי, רצתי אל אהרן-לייבלה ו"שמתי לו רגל". הוא השתטח על הרצפה ואפו החל לשותות דם כמו חזיר. הילדים מיהרו לברוח ואני עמדתי וצעקתי: "אהרן-לייבלה, הלוואי שתמות מיתה משונה!"...

הוא קם מן הארץ, ניגב במטפחת אף גדולה ומטונפת את הדם הטרף שלו, ולא העז לומר לי מילה. הוא רק סיפר על כך לאבי, ואבא, שהחטיף לי סטירה, אמר: "הוא באמת אהרן-לייבלה, אבל אתה לא צריך לשים לו רגל ולהפיל אותו".

סבא נגמל לאטו מענייני העיר. רק אם נזקקו למשהו מן האיספראווניק, היו נכבדי העיר באים אל סבא ומבקשים שיכתוב לו בעניין. הלה היה עושה כל מה שסבא ביקש ממנו. אבל בימים הקשים של הגיוס, היתה באה משפחתו של המגויס אל סבתא ביילע-ראשע, מתחננת לפניה ובוכה שתשפיע על בעלה, שיפעל לשחרר את החייל. הם לא הלכו לבכות אצל הסבורשצ'יק, ואף לא אצל נכבדי העיר האחרים. רק אצל סבתא. הם ידעו שאהרן-לייזר אינו מעורב בגיוס, ואפילו לא יודע מי הם המועמדים לגיוס, ולמרות זאת אם הוא יאמר שאת המגויס הזה והזה חייבים לשחרר, מיד ישחררוהו בלי שום טענות ומענות. מישהו אחר כבר ילך במקומו. כבר היו דברים מעולם, ולכן תמיד באו לבכות אצל סבתא, ואילו לה פשוט כבר לא היה כוח לחיות.

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

[1] חוק הגיוס (רקרוצ'ינה) המיוחד ליהודים, שנתפרסם לראשונה בימי ניקולאי הראשון בשנת 1827, נשאר בתוקף עד ביטולו בידי אלכסנדר השני ב-26 באוגוסט 1856. קוטיק היה בן שמונה בשנת 1855, בעיצומה של מלחמת קרים, וכוונתו כאן לצו שהוצא ביולי 1853 בדבר הגדלת מכסות הגיוס של היהודים (גיוס עשרה יהודים לכל אלף במקום שבעה) וברשות שניתנה לחטוף כל מי שאין בידו דרכון חוקי או בר-תוקף, ולמוסרו לצבא. ראו: ע' שוחט, "לגזרות הגיוסים של ניקולאי הראשון (ראשית שתדלנותו של הבארון גינצבורג)", ספר שלום סיון, ירושלים תש"ם, עמ' 307-318; M. Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews - The Transformation of Jewish Society in Russia 1825-1855*, Philadelphia 1983, pp. 30, 184. על שיטת הגיוס: S.G. *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917*, Philadelphia 1983, pp. 30, 184. Pushkarev et al., *New Haven & London 1970*, p. 115. חטיפת נערים יהודים בימי מלחמת קרים (1853-1856) מתועדת בזיכרונות רבים המוקיעים את אכזריותם של מנהיגי הקהל ושליחיהם החטפנים. ראו למשל: "ל ל לין (יהל"ל)", "החטופים", בספר: זכרונות והגינות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 30-35; א"ש פרידברג, "זכרונות מימי נעורי - החטופים", בתוך: נ' סוקולוב (עורך), ספר השנה, ג, ווארשא תרס"ב, עמ' 82-101; א"י פאפירנא, "כאפיקים בנגב", ספר היובל לכבוד נחום סוקולוב, ווארשא תרס"ד, עמ' 440-450; א' צונזער, "מיין אייגן לעבן", בתוך: אליקים צונזערס ווערק, ב, ניו-יארק 1964, עמ' 673-684. על הגיוס הכפוי לצבא הצאר לאור ספרות הזיכרונות, ראו: א' לעווין, קאנטאניסטן, ווארשא 1934, עמ' 119-212.

[2] על פי החוק אסור היה לגייס נערים מתחת לגיל שנים-עשרה, אך בפועל נחטפו נערים רבים בני שמונה ויותר שהוצגו כבוגרים, ראו: S.W. Baron, *The Russian Jew*; under *Tsars and Soviets*, New York 1964, p. 30; השוו לתיאור הקנטוניסטים היהודיים שרשם ההוגה הרוסי הנודע אלכסנדר הרצן: "כניסו את הקטנים והעמידו אותם בטורים. זה היה אחד המראות האיומים שראיתי מימי - ילדים מסכנים, מסכנים! בני השנים-עשרה, השלוש-עשרה, החזיקו מעמד אי-כה... אבל הקטנים בני השמונה, העשר... שום מכחול שחור לא יצליח לבטא זוועה כזאת על הבד" (א' הרצן, ימי ומחשבותי, תרגום: צבי ארד, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 151).

[3] הרצון לצר את היהודים לא נתפרסם אף פעם כנימוק רשמי, אף שבפועל לכך כוונה השיטה. אין נתונים בדוקים על שיעור המתנצרים, אך בניגוד לדברי קוטיק, נראה שמספרם היה רב, ורק מעטים יחסית שרדו בתלאות הצבא ונותרו ביהדותם. אלה שהמירו את דתם וביקשו לאחר שחרורם לשוב ליהדות - נתקלו בחוסר אמון ונרדפו הן בידי הנוצרים הן

בידי היהודים. אף שבמשך שלושים שנות הגזירה גויסו לכל היותר שישים אלף יהודים - מספר נמוך ביחס לגודלה של האוכלוסייה היהודית בתחום המושב (כשלושה מיליון) - היתה זו טראומה בלתי נשכחת בתולדות יהודי רוסיה. על מדיניות הגיוס ותוצאותיה, ראו: ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט, תל-אביב תשכ"א, עמ' 95-100; קאנטאניסטן (לעיל, הערה 1); ש' גינזבורג, אידישע ליידען אין צארישען רוסלאנד, ניו-יארק תרצ"ח, עמ' 3-135; I. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1772-1844*, New York 1943, pp. 68-78; Idem, *The Jewish Community in Russia, 1844-1917*, Jerusalem 1981, pp. 36-44; ר' מאהלר, דברי ימי ישראל - דורות אחרונים, ה, מרחביה 1970, עמ' 122-138; *The Russian Jew* (לעיל, הערה 2), עמ' 29-32; *Tsar Nicholas I and the Jews* (לעיל, הערה 1), עמ' 13-34.

[4] קנטוניסטים - כינויים של נערים שנחטפו לשירות קדם-צבאי. נערים אלה שהו במחנות צבא (קנטונים) ששימשו בתי-ספר לילדיהם של החיילים. הם חיו בתנאים קשים ותחת משמעת קשוחה, שנועדה, בין היתר, להביאם להתנצר.

[5] חטפנים - ביידיש: "כאפערס". ראו לעיל, פרק א, הערה 110.

[6] בשל שיטת המכסות נאלצו הקהילות למסור מספר קבוע של מגויסים, והסבורשצ'יקים וראשי הקהל אף היו אחראים על כך אישית. כאשר לא נמצאו מתנדבים, העדיפו הפרנסים לגייס בכוח יסודות שליליים או חלשים בקהילה (נוודים, בני עניים, יתומים וכו'). מדיניות מפלה ואכזרית זו, שהגיעה לשיאה בשנת 1854 (באותה שנה גויסו כשבעת אלפים וחמש מאות יהודים), עוררה כצפוי מתיחות חברתית רבה ומרידות וביקורת קשה כלפי ראשי הקהל.

[7] שיטת הגיוס קבעה כי עד הגיעם לגיל השירות הצבאי (גיל שמונה-עשרה), על הילדים לשהות בקנטונים. מגיל שמונה-עשרה ואילך היה עליהם לשרת עוד עשרים וחמש שנה, ושנות השהות בקנטון לא נכללו במניין שנות השירות הצבאי.

[8] רוסיה הפנימית - הפלכים שממזרח לתחום המושב היהודי, שבהם נאסרה התיישבות יהודית. הרצן, למשל, שדבריו צוטטו לעיל בהערה 2, פגש את הקנטוניסטים היהודים באזור העיר פרם שלמרגלות הרי אורל.

[9] סרטוב (Saratov) - עיר על גדות הוולגה, מחוץ לתחום המושב היהודי. הקהילה היהודית שבה נוסדה ברבע השני של המאה הי"ט בידי חיילים משוחררים מצבא ניקולאי.

[10] אריה-לייב הוא ה"בן יחיד", ראו לעיל, פרק ז, הערה 6.

[11] חוק הקנטוניסטים, דהיינו הגיוס המפלה של היהודים, בוטל במניפסט שהוציא אלכסנדר השני ביום הכתרתו, ב-26 באוגוסט 1856, ועל פיו הושו תנאי גיוסם של יהודים לאלה של יתר האוכלוסייה.

[12] קוטיק אינו מדייק, שכן הרשות לחטוף מי שאינו מחזיק בדרכון ולגייסו במקום בני העיר ניתנה עוד קודם לכן, ביולי 1853; עם זאת, החטיפות הגיעו לשיאן בימי מלחמת קרים. בספטמבר 1854 כתב הברון גינצבורג לניקולאי הראשון: "כבר בגיוס הקודם לא היו בקהילות רבות די צעירים שיכלו לספק את כל הדרישות של חוקי הגיוס; רק הרשות שניתנה לכל יהודי לחטוף את חברו לדת בן עיר אחרת שאין לו דרכון ולמסור אותו במקום בן משפחתו הצילה אותן מן האחריות לגרעון במספר המגויסים". ראו: לגזרות הגיוסים של ניקולאי (לעיל, הערה 1), עמ' 316. גם חוק זה בוטל בידי אלכסנדר השני, באוגוסט 1856.

[13] על גילויי התנגדות אלימה לגיוס, ראו: א' צ'ריקובר, יהודים בעתות מהפכה, תל-אביב תשי"ח, עמ' 109-116.

[14] בשנת 1874 נעשתה רפורמה מקיפה בסדרי הגיוס לצבא. ראו לעיל, פרק א, הערה 8.

[15] הכינוי "תליינים" מופנה כלפי משטרו של הצאר הרוסי האחרון ניקולאי השני (שלט בין השנים 1894-1917). קוטיק מתכוון, מן הסתם, לדיכוי הברוטלי של גילויים

מהפכניים, בעיקר בשנים 1906-1911 (בהשראת ראש הממשלה סטולפיץ), באמצעות חיסולים המוניים.

[\[16\]](#) ראו לעיל, סמוך להערה 6.